

Hatás a szépirodalomra

A pszichoanalízis volt az egyetlen lélektani irányzat, amely hatást gyakorolt az irodalomra és a művészetekre. E hatás fénykora Magyarországon a két világháború közötti időszakra esik, de már a század első két évtizedében is mutatkoztak jelei Babits Mihály, Cholnoky László és Viktor, Csáth Géza, Harsányi Kálmán, Kaffka Margit, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső és Török Gyula művészetében (Bodnár, 1962). Ismerte a mélylélektant Balázs Béla és Lesznai Anna is. A *Vasárnapi Kör* tagjai általában olvasták Freudot, de nem fogadták el kizárólagosnak a pszichoanalízist, bár sokat beszéltek lélekről, lelki problémákról.

Kaffka Margit *Állomások* (1914) című regényének a pszichoanalízis tárgya is: az író, újságíró és művészszerzők emlegetik a mélylélektan egyik vagy másik tételét. Az író azonban inkább ironikus, távolságtartó portrét rajzol a mélylélektanról. Érezni, hogy a freudi tanok hatottak szereplőire, a magyar progresszió képviselőire, sokszor azonban zagyvaságnak, „szellemi kaviárnak” tűnnek. A pszichoanalitikus Máthé János, a regény egyik inkább perifériás alakja magántanár lesz, s ennek érdekében szakít régi freudi hittételeivel, melyeken már fölénytel mosolyog habilitálása után, „a »tudat feneké«-t nem vitte a katedrára” (Kaffka, 1914, 593).

A *Mária évei* (1912) talán az első magyar regény, amelyre félreismerhetetlenül hatott a pszichoanalízis, s egyúttal a magyar lélektani regény egyik csúcsteljesítménye. A hősnőt — és az egész könyv hangulatát — rejtett, visszafojtott érzékiség jellemzi: tökéletes és igen finom a szexuális élettel egyszerre irtózó és arra vágyó, a feszültségből néhány héttel házassága előtt öngyilkosságba menekülő Laszlovszky Mária lélekrajza.

Egy-két célzás erejéig szó esik a mélylélektanról a *Színek és évek* (1911, 199—200) című Kaffka-regényben is. Ez a mű alapjában nem tanúskodik a pszichoanalízis nyilvánvaló hatásáról. De a szexualitás központi jelentőségének ábrázolásában talán ott sejthető.

A gyakran pontatlan Dénés Zsófia szerint Ferenczi legénykori vacsoraasztalának gyakran vendége volt a Royal-étteremben Krúdy Gyula, Bródy Sándor, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Berény Róbert, Heltai Jenő, Ignótus Hugó, Weiner Leó (Dénés, 1970, 51, 1979, 55). Ignótus saját állítása szerint Ferenczivel „napról napra” összejött Berény Róbert városmajori műtermében; velük volt Radó Sándor, továbbá Halle doktor, egy bécsi gyáros és vegyész. Reggelig nyúló vitákon beszélgettek Freudról és Einsteinról [Ignótus (Hugó), 1933, Lengyel András, 1980]. Hermann Imre a Dénés Zsófia által emlegetettek közül csak néhány névre — például Krúdyra, Karinthyra — tudott visszaemlékezni (Harmat, 1985b). Fe-

Apja, *Lévy Bernát* Poroszországban született. Filológus, orientalista, a berlini egyetem professzora és az *Alliance Israelite Universelle* közel-keleti kiküldötte volt. Sokszáz zsidó életét mentette meg az arab üldözés elől, zsidó iskolákat alapított Marokkóban és Tuniszban. *Bismarck* felajánlotta, hogy rendkívüli miniszterre nevezi ki, ha kikeresztelkedik, erre azonban nem volt hajlandó (Tószeghi, 1984).

Utazásai során elvetődött Szegedre, ahol megismerte és feleségül vette a híres *Lőw Lipót* rabbi unokahúgát. Az utóbbi, tehát Lévy Lajos anyjának fivére volt *Kármán Mór*, a magyar neveléstudomány egyik úttörője. *Kármán Mór* fia, *Kármán Tódor*, az aerodinamika világhírű tudósaként lett világhírű (Tószeghi, 1984, Szőke, 1986).

Lévy 1892-ben érettségizett, 1898-ban avatták orvosdoktorrá. Budapesten, Bécsben és Tübingenben tanult. Néhány évig Heidelbergben dolgozott orvosként, majd hazatért Magyarországra. Előbb a Rókus-kórházba került *Székács Béla* mellé, majd a Mária Valéria-kórházban és a Zita-kórházban lett főorvos. 1914-től, a világháború kitörése után katonaeorvosként dolgozott. Az első világháborút követően a Zsidó Kórház főorvosaként, később igazgatójaként tevékenykedett. 1945 és 1954 között különböző zsidó intézményeknél töltött be adminisztratív állásokat (Tószeghi, 1984).

Már röviddel megjelenésük után felfigyelt Freud pszichoanalitikai írásaira. Azért is vette őket komolyan, mert a bécsi mestert már aphasia-írásai alapján is nagyrabecsülte (Balkányi, 1962).

Úgy vélte — minden bizonnyal joggal —, hogy zsidó származása miatt nem kap egyetemi tanszéket. Mindazonáltal egyetemi tanárok is konzíliumba hívták bonyolult esetekhez. A kereskedelem és a nagyipar urainak, az államvezetés kiemelkedő figuráinak, rabbiknak, tanároknak és művészeknek a háziorvosa volt. Jómódú betegeinek borsos számlákat nyújtott be, de például *Krúdy Gyulától* honoráriumként csupán dedikált könyveket fogadott el. „Maguknak még annyijuk sincs, mint nekem” — szokta mondogatni művész betegeinek. Valóban nem volt gazdag, bár jómódban élt. Művész-páciensei közül *Krúdy*, *Bródy Sándor*, *Hatvany Lajos*, *Kiss József* és *Nagy Endre* írásban is megörökítette Lévy alakját (Tószeghi, 1984).

A külföldi pszichoanalitikusok közül *August Aichhorn* számított jó barátai közé. Magyarországon *Winternitz Arnold* sebésszel és *Hári Pál* biokémikussal barátkozott (Tószeghi, 1984).

Korán felismerte az elektrokardiográfia jelentőségét. Egyike volt az elsőeknek, akik Magyarországon EKG-laboratóriumot szerveztek. *Schächter Miksa* halála után Lévy szerkesztette a *Gyógyászat* című folyóiratot, amely Ferenczi és más pszichoanalitikusok írásait először közölte magyarul.

Szinte a kórházi osztályon élt, zseniális diagnosztának számított. *Tószeghi Antal* (1984) írta róla: „Egyik maradandó élményem egy ilyen éjszaka 3-órás epizód, szigorló orvos koromból. Súlyos kollapszusos beteget hoztak az osztályra. A segédorvos nem ismerte ki magát. Hívta az alorvost, az sem tudta, mi a beteg baja. Végül felhívták Lévy Lajost, tanácsért. Negyedóra múlva megjelent Lévy, a mindenkori szivarral a szájában: néhány percig állt, és csak nézte az eszméletlen

A mélylélektan és a világháborúk közötti szépirodalom

A harmincas években sokoldalú kapcsolatok álltak fenn a pszichoanalízis és a magyar művészet, mindenekelőtt az irodalom között. *John Lukacs* amerikai magyar történész állítása (1991, 32—33), hogy „a legnagyobb magyar írók, az emberi lélek olyan tudósai és alkímistái, mint Krúdy, bármilyen megszállottan hittek is az álmokban és az álmok valóságában, sohasem érezték szükségét annak, hogy a »tudatalatti« völgyeiben kotorásszanak”, tiszta fantáziaszülemény (Harmat, 1991a).

A szépirodalom jelentősen hozzájárult a pszichoanalízis tanainak népszerűsítéséhez. Az *Édes Annát* vagy József Attila verseit többen olvasták, mint Freud könyveit, Ferenczi tanulmányait, és a mélylélektannak tekintélyt kölcsönzött az irodalomközpontú magyar kultúrában, hogy nagy és jelentős írókra hatott, azok is elismerték.

Krúdy Gyula (1878—1933) *Ferenczi Sándor* egyik legkedvesebb írója volt. *Kosztolányi Dezső* ezt írta a *Nyugatban* Ferenczi-nekrológiájában: „Nem azokat az írókat kedvelte, akik a lélekelemzést népszerűsítik vagy alkalmazzák, hanem azokat, akik ösztönükkel, a természettel cimborálnak. Krúdy Gyulát bámulta” (1933d).

Kosztolányi itt fontos problémára tapintott rá. A pszichoanalízis — sőt, talán minden szellemi áramlat (lásd erről a marxizmus vonatkozásában Lukács György *Tendencia vagy pártosság* című 1932-es tanulmányát) — alkalmazásának két útja van. Az egyik a pszichoanalitikus címkével ellátott naturalizmus, a freudi tanok szépirodalmi illusztrációja. Az író ennek során a pszichoanalitikus iro-

Bálint ugyanis teljesen nyíltan nem kevesebről beszélt, mint erről a veszélyről. A fasizmus valamennyi irányzata elutasította, még inkább elpusztította, legjobb esetben ideig-óráig megtűrte, de — Jung rövidéletű szereplésétől eltekintve — soha nem használta fel sem a mélylélektant, sem pedig az általa „elfajzottnak” megbélyegzett avantgard-pszichológiai irodalmat (Huxley, Lawrence, Joyce stb.).

A kétfajta irányzat — a társadalombíráló és a pszichológiai regényé — különben sem zárja ki, inkább kiegészíti egymást, s nem egészen világos, miért kelene okvetlenül ugyanannak az írónak mind a kettőt művelnie.* Ez legfeljebb *Thomas Mann*-nak sikerült, egyébként azonban mind (a kommunisták által méltatlanul lejáratott) *Gorkij*nak, mind pedig *Joyce*-nak helye van az irodalmi Pantheonban. A „Franz Kafka vagy Thomas Mann?”-stílusú szembeállítások csak a marxistákra voltak jellemzőek: *Sinkó Ervin* még 1955-ben is abban látta *Iszaak Babel* és a húszas évek szovjet forradalmi epikájának jelentőségét, hogy betört „a mindinkább ezoterikussá váló modern európai irodalom finom és kifinomodott ízléssel gondozott kertjeibe, ahol mindinkább az izolált benső élet szenzációi, a tudat alatti élmények félhomálya és rémai maradtak az uralkodó problémák” (Sinkó, 1955, 262). A pszichoanalitikus ihletésű szépirodalomra tett célzás enyhén lebecsülő hangneme teljesen egyértelmű.

Bálint — Lukácstól természetesen függetlenül — hasonló következtetésre jutott, mint amit teljes következetességgel *Az ész trónfosztása* fejtett ki. Lukács könyve de facto prefasisztának bélyegezte magát Freudot is. Mivel azonban maga Bálint György helytállóan elemezte a pszichoanalízis erőnyeit és irodalmi hatásának módját, írásának ez a bekezdése eléggé ellentétben áll a tanulmány többi részével. De úgy látszik, egyeseknek még ebben a formájában sem tetszett, így ez az alapvető jelentőségű munkája kimaradt cikkeinek kétkötetes gyűjteményéből (*A toronyőr visszapillant*).

A pszichoanalízis hatásának másik útja az, amit *André Breton*, *Alfred Döblin*, *André Gide*, *Gerhart Hauptmann*, *Hermann Hesse*, *Hugo von Hofmannsthal*, *James Joyce*, *David Herbert Lawrence*, *Thomas Mann*, *Robert Musil*, *Eugene O'Neill*, *Rainer Maria Rilke*, *Italo Svevo*, *Franz Werfel*, *Arnold* és *Stefan Zweig*, a filmrendező *Federico Fellini* (Nyolc és fél stb.) és *Ingmar Bergman* követett. Ilyenkor a pszichoanalízis ismerete felerősíti az író, a művész érzékenységét, s olyasmit is észrevesz, amire különben nem jött volna rá. Önmagában azonban semmit sem tudmál rá az általa megörökített külső vagy belső valóságra. Ezen az úton járt Krúdy is, hiszen — ahogy *Vekerdí László* (1971, 79) írta — „Krúdy Gyula — akiben

* A társadalombírálat és a lelki ábrázolás különbségét, ellentétét és viszonyát egy célzás erejéig Juhász Gyula is megemlíti Oláh Gáborról írt kritikájában (1914). Amikor a tizenhatévesek is Freudot kritizálják, írja Juhász, a gyanútlan olvasó azt hinné, hogy ezt a témát — hogyan hervad halálra a valóság szikláján egy ilyen álomvirág — csak a léleekben játszot le egy mai regényíró. Tény, hogy egy ilyen témát — az életidegen regényhős és a valóság összeütközését — kívülről és belülről nézve is meg lehet írni. Természetesen nem a látásmód különbsége, hanem az ábrázolás színvonala dönti el a mű értékét.

kétségkívül sok ősemberszerű megőrződött — nagyon jól tudta, hogy születés-ölelés-halál folyton megújuló köre uralkodik az életen”.

A Ferenczit Krúdyhoz fűző kapcsolatra Dénes Zsófia is utalt. „Emlékszem, Krúdy Gyulához például milyen bensőséges kapcsolatban volt. Az írásaival éppen úgy, mint vele magával, mert elragadta, milyen mélyről, ősi talajból fakad a költészete” (1970, 49). A vonzalom kölcsönös volt: „És éppen Ignotus mondta el akkor [Ady] Lajosnak Krúdyról, hogy az a mulatozó ember szintén milyen híve Ferenczinek; hajnalig elüldögél vele a Royal-étteremben könnyű, sőt kevés bor mellett, és orvos-filozófiai beszélgetést folytat vele — nagy elmerüléssel — az emberek lelkiéletéről.”

Kosztolányi Dezső

Ferenczi másik közeli íróbarátja *Kosztolányi Dezső* (1885—1936) volt. Kosztolányi szeretetét Ferenczi iránt a *Nyugatban* közzétett nekrológ (1933d) is tükrözi, a pszichoanalitikus barát elvesztését az Amerikában élő *Reményi József*nek is felpanaszolta: „Babits — szegény — nagybeteg”, írta, „Krúdyt elvesztettük, Ferenczi Sándort is... Elkeseredik az élet s mire ott kell hagyni nekem is, nem sajnálom” (Szirmai Endre, 1982).

Az író bécsi tartózkodása idején ismerkedett meg a pszichoanalízissel. Úgy vélte: „Ennél nagyobb szellemi forradalom a hitújítás óta nem zajlott le” (*A pszichoanalízis hatása írókra, irodalomra*, 1935). A mélylélektan befogadására kedvenc olvasmányai közül *Dosztojevszkij* tette éretté (Rónay, 1977, 19). Halálfélelme, hipochondriája is a pszichoanalízis megismerésére motiválta (Schöpflin, 1937, 276—277, 278). Felesége visszaemlékezése szerint is Freudot tartotta a kor legnagyobb lángelméjének — „de azért időnként pusztító indulat ömlött el rajta a lélekelemzés ellen” (Kosztolányi Dezsóné, 1990, 250). „Én nem törődöm az elnyomott és fölszabadult okokkal, a tudattalan és tudatelőttes jelképekkel — írta egyik novellájában (1932). — Nem óhajtom magamat fölboncoltatni, amíg élek.” Úgy tűnik, hogy nem részesült pszichoanalízisben.

Sokat tanult Ferenczivel való személyes beszélgetéseiből; az író valósággal vallatta, faggatta orvosbarátját. Túl a szűkebb értelemben vett orvosi és lélektani témákon, Ferenczi hívta fel Kosztolányi figyelmét *David Herbert Lawrence* mélylélektani művészetére (Kosztolányi Dezső, 1933d). *Hegedűs Géza* nem teljesen hiteles adata szerint (1988) Kosztolányi egyetemista korában *Karinthy* és *Füst Milánnal* együtt járt fel Ferenczihez „1908 táján” (ez túl korai időpontnak tetszhet — persze 1910 is lehet „1908 tája”) afféle pszichoanalitikus magánképzésre.

Ferenczi révén ismerte meg Kosztolányi *Georg Groddeck*et, és inerjút is készített vele a német orvos budapesti látogatásakor (Kosztolányi Dezső, 1925b). A magyar íróra a német pszichoszomatikus orvos egy ösztönös lángész benyomását tette, szemében az értelem gyors, gyönyörű munkáját látta. A párbeszéd interjúban Groddeck ismert elveit adta elő a betegségek szimbolikus keletkezéséről (Harmat, 1991c).

Kosztolányi művészetében a pszichoanalízis hatása sokkal kifejezettebb és közvetlenebb, mint Krúdyéban. Krúdy ösztönösen jutott olyan felismerésekhez vagy még inkább olyan világképhez, amely jól egybecsengett a freudi felismerésekkel. Ferenczi ezt méltányolta. Krúdy élhetett volna negyven évvel korábban is, amikor a pszichoanalízis még meg sem született, művészte lélektani szempontból akkor sem lett volna lényegesen más, mint így. Igaz, az *Álmoskönyv* megírásához Krúdy is felhasználta — álomlátó nagyanyja, *Radics Mária* elbeszélései mellett — Ferenczi ösztönzéseit, az elkészült mű azonban inkább a babonás, népi álomfejtés líraivá nemesített illusztrációja, mint a freudi tudományos álomelemzése.

Kosztolányi viszont beépítette munkáiba — főleg két regényébe, az *Édes Annába* és a *Pacsirtába*, a *Szegény kisgyermek panaszaiba*, néhány novellájába (*A rossz orvos*, *Fürdés*, *Alfa*, *Feri*), sőt közvetve fiataalkori újságcikkeibe is — a mélylélektan felismeréseit,* de anélkül, hogy ezzel a mesterkéeltség, a kikényszerítettség látszatát keltette volna, vagy — lukácsi kifejezéssel — „tendenciózus” irodalmat művelt volna.

„Kosztolányi költészete a pszichoanalízissel párhuzamos jelenség. Jön egy tudós, aki lenyúl a tudat alá s azt mondja, a tudat vékony és csillogó olajréteg a tudattalan mérhetetlen vizei fölött. Idegbaj, egészség, szentség, perverzitás ott terem, ahová magad sem érsz le. Freud ehhez a lelki mély réteghez az apró imponderabiliák, a »nemfontos« gondos elemzésével jutott. Ugyanez a Kosztolányi módszere” (Németh László, 1928). Talán a freudi felismerést hangozzák vissza az *Esti Kornél énekének* híres sorai is: „Jaj, mily sekély a mélység / és mily mély a sekélység / és mily tömör a hígság / és mily komor a vígság.”

Kosztolányi vonzódását a pszichoanalízishez jó értelemben vett gyermeki kedélye is elősegítette. *Kiss Ferenc*, életművének ismerője így írt erről: „Kosztolányiban, mint erre Barta János rámutatott*, a tudat intellektuális, erkölcsi, akarati szintje alatt páratlan elevenséggel élt haláláig a gyermek, aki csak lát, hall, tapint, s e primitív érzékelések nyomán fakadt hangulataiba mélyed, akinek a világhoz fűződő kapcsolatain a homályos öntudatból fakadó ősi ösztönök uralognak, s ezek szerint érzi magát otthonosnak, riadtnak; idegennek vagy kíváncsinak” (1965, 309). Érthető, hogy Kosztolányit, akiben mindig erősen élt a gyermekkor iránti nosztalgia, megragadta a pszichoanalízisben a gyermekkor alap-

* Nem értünk azonban egyet Rónay László egyébként kitűnő Kosztolányi-könyvének azokkal az állításaival, mely szerint a Rilke-tanulmányban (1909), a Csillagász fia (1908) vagy az Istenítélet (1906) című novellákban a pszichoanalízis közvetlen hatása fedezhető fel. Lehet, hogy a mélylélektan közvetett befolyása magyarázza a lélektani érzékenységet, a finom pszichológiai leírást ezekben a munkákban; úgy véljük azonban, hogy ezt meg kell különböztetnünk a freudi tanok olyanfajta, direkt hatásától, mint ami például az *Édes Annában* mutatkozik meg. Ezek a határok persze nem mindenkinél élesek — Kosztolányinál azonban általában igen.

* Kiss Ferenc minden bizonnyal Barta János 1938-as Kosztolányi-tanulmányára céloz.